

Тема 2. Сфера застосування міжнародного гуманітарного права

Міжнародне гуманітарне право має вузько окреслену сферу дії, яка завжди пов'язана з фактом збройного конфлікту. Це означає, що норми МГП не поширюються на всі випадки застосування сили чи правопорушень, а лише на ті ситуації, коли масштаби насильства виходять за межі звичайного правопорядку та перетворюються на воєнне протистояння. Важливо зрозуміти, що сам факт політичного оголошення війни не є визначальним – вирішальним є саме наявність бойових дій, застосування збройної сили або окупації. Саме тому МГП можна назвати правом, яке «прокидається» в той момент, коли звичайні механізми внутрішнього чи міжнародного регулювання більше не здатні забезпечити захист людини.

Ключовою особливістю є те, що МГП розрізняє рівень насильства. Наприклад, якщо у державі відбуваються демонстрації або страйки, навіть якщо вони супроводжуються поодинокими актами насильства, то така ситуація не вважається збройним конфліктом. У такому випадку діють норми національного законодавства та права прав людини. Але якщо заворушення переходять у стадію організованого збройного протистояння, де є чітко структуровані групи з власною військовою організацією та використанням важкої зброї, тоді така ситуація вже може підпадати під сферу дії МГП. Це розмежування є надзвичайно важливим, адже від нього залежить рівень міжнародного захисту цивільного населення.

У практичній площині ми можемо розглянути приклад війни в Україні після 2014 року. На початковому етапі, коли відбувалися масові протести, це регулювалося національним законодавством та правом прав людини. Проте після застосування регулярних військових формувань і початку масштабних бойових дій ситуація набула ознак міжнародного збройного конфлікту, що автоматично привело до застосування норм МГП. Це означало, що до всіх сторін конфлікту почали висуватися вимоги щодо захисту цивільних, гуманного поводження з полоненими, заборони застосування зброї не-вибіркової дії тощо. Таким чином, одна й та сама країна в межах кількох місяців пройшла від режиму прав людини до повномасштабного застосування міжнародного гуманітарного права.

Інший показовий приклад можна навести з історії Близького Сходу. У багатьох країнах регіону довгий час відбувалися внутрішні заворушення, які не виходили за рамки кримінального чи адміністративного права. Але під час сирійського конфлікту насильство переросло у масштабну громадянську війну із застосуванням танків, авіації та організованих армійських підрозділів. Саме

тоді міжнародні організації, зокрема Міжнародний комітет Червоного Хреста, визнали наявність локального збройного конфлікту, що зробило обов'язковими норми МГП. Це вплинуло і на правовий статус біженців, і на правила використання певних видів зброї, і на питання гуманітарної допомоги.

Отже, розуміння сфери застосування міжнародного гуманітарного права має не лише теоретичне, а й практичне значення. Тут важливо усвідомити, що норми МГП не є універсальними для будь-якої ситуації насильства, а діють лише там, де наявний реальний збройний конфлікт. Це дозволяє відрізнити ситуації, коли застосовується виключно внутрішнє право та право прав людини, від ситуацій, коли виникає міжнародно-правовий обов'язок захищати людей за правилами гуманності. Саме ця відмінність є фундаментальною для всієї системи МГП.

Міжнародне гуманітарне право виходить із базової класифікації збройних конфліктів на дві головні категорії – міжнародні та локальні. Це розмежування має вирішальне значення, адже саме від нього залежить, які норми та які міжнародні договори будуть застосовуватись у конкретній ситуації. Міжнародний збройний конфлікт виникає тоді, коли одна держава використовує збройну силу проти іншої держави. При цьому абсолютно не має значення, чи було офіційно оголошено війну – достатньо факту застосування збройної сили. Тобто навіть короточасні зіткнення між арміями різних держав уже створюють умови для застосування МГП. Саме в цьому проявляється відхід сучасного міжнародного права від формальностей на користь фактичного стану справ.

Класичним прикладом міжнародного збройного конфлікту є війна між Іраном та Іраком у 1980-х роках, яка розпочалася з фактичних воєнних дій без попереднього оголошення війни. Іншим прикладом можна назвати агресію Російської Федерації проти України у 2014 році, коли було здійснено окупацію Криму та частини Донбасу. В обох випадках міжнародні організації, зокрема ООН та Міжнародний комітет Червоного Хреста, кваліфікували події як міжнародні збройні конфлікти, що означало автоматичне застосування норм Женевських конвенцій 1949 року. До цієї категорії завжди належать і випадки воєнної окупації – незалежно від того, чи зустрічає окупація активний збройний опір. Наприклад, окупація Німеччиною Чехословаччини у 1939 році чи окупація Кувейту Іраком у 1990 році стали класичними випадками, коли міжнародне гуманітарне право набуло чинності.

Локальні або місцеві збройні конфлікти мають трохи іншу природу. Вони охоплюють ситуації, коли збройне протистояння відбувається всередині однієї держави – між урядовими силами та організованими збройними групами, або

навіть виключно між такими групами. Ключовим критерієм тут є рівень інтенсивності бойових дій та рівень організованості сторін. Якщо збройні групи мають певну структуру командування, контроль над територіями та спроможність проводити тривалі бойові операції, то конфлікт виходить за рамки внутрішніх заворушень і підпадає під сферу дії МГП. Саме такою була ситуація під час громадянської війни в Руанді у 1994 році або під час конфлікту в Сирії після 2011 року, коли внутрішні протистояння переросли у повномасштабний локальний збройний конфлікт.

Ключова різниця між міжнародними та локальними збройними конфліктами полягає не лише у складі сторін, а й у рівні регламентації міжнародним правом. Міжнародні конфлікти детально врегульовані чотирма Женевськими конвенціями та Додатковим протоколом I, тоді як локальні конфлікти регулюються більш обмеженим колом норм – насамперед Спільною статтею 3 до Женевських конвенцій та Додатковим протоколом II. Проте у практиці Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії неодноразово підкреслювалося, що гуманітарна сутність права вимагає однакового підходу до захисту жертв як у міжнародних, так і в локальних конфліктах. Таким чином, хоча юридичні режими відрізняються, гуманітарна мета МГП залишається єдиною в обох із зазначених випадків.

Саме тому розмежування міжнародних і локальних збройних конфліктів дозволяє зрозуміти, як і чому застосовуються різні правові режими у різних ситуаціях. Для кращого розуміння можна уявити дві моделі: у першій держава воює з іншою державою за контроль над територією чи політичний вплив, у другій – держава воює зі своїми громадянами або різні групи населення воюють між собою. У кожному випадку міжнародне гуманітарне право намагається врівноважити воєнну необхідність і гуманність, захистити цивільне населення та зменшити страждання, які неминуче супроводжують будь-який збройний конфлікт.

Розглянемо трохи більш детально питання воєнної окупації. Воєнна окупація є одним із найбільш чутливих понять у міжнародному гуманітарному праві, адже вона безпосередньо стосується захисту цивільного населення, що опинилося під владою іноземної держави. Окупація визнається тоді, коли іноземна армія встановлює ефективний контроль над частиною чи всією територією іншої держави, навіть якщо такий контроль не зустрічає збройного опору. Це означає, що правові наслідки виникають незалежно від масштабів військових дій чи характеру вторгнення – достатньо самого факту встановлення влади над населенням і територією. Важливо, що МГП чітко відокремлює поняття окупації від анексії: навіть якщо держава-окупант заявляє про

включення території до свого складу, для міжнародного права вона все одно залишається окупантом і зобов'язана виконувати правила гуманітарного права.

Згідно з Четвертою Женевською конвенцією 1949 року, населення окупованої території автоматично набуває особливого правового захисту. Це стосується як фізичної безпеки, так і соціальних та гуманітарних прав. Наприклад, заборонено здійснювати колективні покарання, переслідувати людей за їхню політичну позицію чи походження, проводити депортації цивільних осіб. Також окупант не має права змінювати правовий статус території чи примушувати населення до служби у своїх збройних силах. У цьому сенсі міжнародне гуманітарне право виступає гарантією того, що навіть у ситуації фактичної втрати контролю над власною територією держава та її громадяни не залишаються без захисту.

Приклади воєнної окупації у світовій історії добре демонструють, як працюють ці правила. Так, після Другої світової війни окупація Німеччини союзними військами тривала кілька років, і під час цього періоду окупаційна влада була зобов'язана дбати про громадський порядок, безпеку населення та забезпечення його гуманітарних потреб. Більш сучасний приклад – окупація Іраку у 2003 році після вторгнення коаліційних сил. Хоча офіційні органи окупаційних держав не завжди справлялися зі своїми обов'язками, міжнародна спільнота наголошувала, що відповідальність за дотримання прав цивільних покладається саме на державу-окупанта. В українських реаліях із 2014 року актуальним прикладом є тимчасова окупація Криму та частини Донбасу, де питання гуманітарного захисту населення постійно перебуває у центрі міжнародної уваги.

Важливим аспектом є тимчасовий характер окупації. За нормами міжнародного гуманітарного права, окупація ніколи не може розглядатися як легітимна зміна територіального статусу. Вона зберігається лише доти, доки іноземна держава утримує ефективний контроль над територією. Припинення окупації можливе у трьох випадках: відновлення контролю законною владою, добровільне виведення іноземних військ або політичне врегулювання, наприклад шляхом підписання міжнародного договору. Навіть якщо окупація триває десятиліттями, як у випадку з палестинськими територіями, її тимчасовий характер не зникає, а норми МГП продовжують застосовуватися навіть у цьому випадку.

Воєнна окупація створює особливі умови, у яких поєднуються елементи міжнародного права і внутрішнього життя людей. З одного боку, місцеве населення підпадає під владу держави-окупанта, а з іншого – отримує додатковий захист міжнародного гуманітарного права. Це дозволяє запобігти

масовим порушенням і водночас ставить перед державою-окупантом серйозні обов'язки, нехтування якими може призвести до кваліфікації її дій як воєнних злочинів. Таким чином, тема воєнної окупації є не лише правовою конструкцією, а й практичним інструментом захисту людської гідності у найважчих умовах збройних конфліктів.

Проблема кваліфікації ситуацій, пов'язаних зі збройними конфліктами, завжди була складною для міжнародного права. Держави часто намагалися заперечити факт наявності війни, аби уникнути обов'язку застосовувати гуманітарні норми. У минулому для визнання стану війни обов'язковим вважалося офіційне оголошення, і тому сторони нерідко ухилялися від цього формального кроку, щоб уникнути міжнародних зобов'язань. Саме через це Женевські конвенції 1949 року та практика міжнародних судових органів зробили акцент не на формальностях, а на реальних фактах. Тепер важливо не те, чи називає держава ситуацію війною, а те, чи відбувається збройне протистояння і чи страждає від нього населення.

Фактичний підхід дозволяє уникнути маніпуляцій із термінами. Наприклад, під час конфлікту на Балканах у 1990-х роках сербські та хорватські збройні сили часто називали бойові дії «поліцейськими операціями» або «внутрішніми заворушеннями». Проте Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії кваліфікував ці події як міжнародні та локальні збройні конфлікти, оскільки фактично відбувалося застосування армій, використання важкої техніки та контроль територій. Це означало, що незалежно від політичної риторики діяли норми МГП, і відповідальні за порушення могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності.

Сучасний приклад демонструє й війна в Україні. Перед цим Росія тривалий час називала свої дії «народним ополченням», потім після початку повномасштабного вторгнення вона називає це «спеціальною військовою операцією», намагаючись створити враження, що це не є війною в класичному сенсі. Однак міжнародна спільнота та правозахисні організації наполягають на тому, що незалежно від політичних формулювань відбувається міжнародний збройний конфлікт. Тому на ситуацію поширюються всі норми Женевських конвенцій, а кожен воєнний злочин підлягає міжнародному розслідуванню. Таким чином, підхід, що базується на фактах, а не на політичних заявах, забезпечує реальний захист жертв війни.

Важливою складовою кваліфікації є також рівень організованості сторін і масштаб насильства. Якщо йдеться про невеликі зіткнення між групами людей без централізованого командування, це може залишатися в межах кримінального права. Але якщо група має чітку структуру, командирів,

дисципліну та здатна вести тривалі бойові дії, це вже ознаки збройного конфлікту. Такі критерії вироблені **практикою міжнародних трибуналів** і стали універсальним інструментом для відмежування конфлікту від хаотичних актів насильства. Це дає можливість уникнути ситуації, коли уряд називає опозицію «бандитами» чи «терористами», але фактично веде з нею бойові дії, які відповідають ознакам війни.

Уявимо практичний приклад. Якщо відбувається масовий протест із сутичками з поліцією, але без застосування танків, артилерії чи авіації, це, швидше за все, заворушення, що регулюються національним законодавством. Але якщо на вулиці виводять регулярні війська, використовують важке озброєння, а територія переходить під контроль озброєних угруповань, тоді ситуація вже має ознаки збройного конфлікту. І в такому випадку, навіть якщо влада заперечує факт війни, міжнародне гуманітарне право починає діяти автоматично. Це гарантує, що цивільні особи, військовополонені та поранені не залишаться без захисту, а винні у порушеннях можуть бути покарані як воєнні злочинці.

Перейдемо до часових меж застосування МГП. Часові межі застосування міжнародного гуманітарного права є однією з його найважливіших характеристик. На відміну від права прав людини, яке діє постійно, МГП активується лише в момент початку збройного конфлікту. Це означає, що вже перший акт застосування збройної сили – наприклад, артилерійський обстріл чи вторгнення на територію іншої держави – автоматично запускає дію його норм. І навіть якщо сторони уникають визнання стану війни, правові наслідки виникають незалежно від їхньої політичної позиції. Водночас завершення бойових дій не означає автоматичного припинення дії МГП: воно продовжує діяти доти, доки не будуть вирішені всі гуманітарні питання, пов'язані з конфліктом.

Особливо важливим є положення про те, що звільнення військовополонених та цивільних інтернованих повинно відбутися після закінчення активної фази війни. Це запобігає можливості тривалого утримання людей під приводом невизначеності у політичних відносинах між державами. Наприклад, після закінчення Другої світової війни радянська влада ще довго утримувала німецьких військовополонених, що викликало критику з боку міжнародної спільноти. Сучасні норми МГП спрямовані на те, щоб подібні практики не повторювалися, і встановлюють чітке зобов'язання звільняти осіб після завершення бойових дій.

Територіальні межі дії МГП не обмежуються лише зоною активних бойових дій. Це означає, що правила гуманітарного права застосовуються до

будь-якої території, де відбуваються дії, пов'язані з конфліктом. Вони охоплюють не лише земну поверхню, а й міжнародні води та повітряний простір. Наприклад, під час Фолклендської війни між Великою Британією та Аргентиною 1982 року норми МГП поширювалися як на сухопутні операції, так і на бойові дії у відкритому морі та у повітрі. Це забезпечувало захист військовополонених, моряків, які зазнали корабельної аварії, та цивільних суден, що потрапили у зону бойових дій.

Часові та територіальні виміри мають велике значення і для сучасних конфліктів. Візьмемо приклад війни в Україні. Хоча активні бойові дії можуть зосереджуватися на певних територіях, норми МГП поширюються і на інші регіони, де утримуються військовополонені, куди переміщуються біженці чи куди доходять наслідки воєнних операцій. Так само після завершення бойових дій залишатимуться актуальними питання розшуку зниклих безвісти, повернення тіл загиблих та відновлення сімейних зв'язків, і МГП зобов'язує держави виконувати ці обов'язки.

Тобто, міжнародне гуманітарне право не має «чорно-білих» меж: його дія починається з першого акту насильства і продовжується доти, доки не буде досягнутий справжній і стабільний мир. Так само воно не обмежується лінією фронту – його дія простягається на всі території, де виникають гуманітарні проблеми, пов'язані з війною. Це підкреслює універсальний і глобальний характер гуманітарного права, яке ставить у центр захист людини, а не формальні державні кордони чи політичні оголошення.

Сфера застосування міжнародного гуманітарного права є **унікальною тим**, що вона охоплює всі випадки, які відповідають ознакам збройного конфлікту, але не виходить за ці межі. Це означає, що МГП не претендує на те, щоб регулювати будь-яке насильство чи будь-які прояви порушення громадського порядку. Його дія починається лише тоді, коли людство стикається з найбільш руйнівним явищем – війною. Такий підхід дозволяє зосередити міжнародно-правові гарантії на ситуаціях, де масштаби насильства ставлять під загрозу існування цілих суспільств та безпеку мільйонів людей.

Водночас це обмеження не означає, що гуманітарне право є другорядним. Навпаки, його роль полягає у тому, щоб у найкритичніших ситуаціях забезпечити базовий рівень гуманності. Адже навіть під час війни людина залишається людиною, і певні права не можуть бути скасовані чи знехтувані. МГП гарантує захист цивільного населення, гуманне поводження з військовополоненими, недоторканність медичного персоналу та заборону використання методів і засобів ведення війни, що завдають надмірних

страждань. У такий спосіб воно намагається врівноважити воєнну необхідність із принципом гуманності.

Приклади з історії та сучасності показують, що завдяки МГП вдається зменшити страждання людей навіть у найжорстокіших війнах. Так, під час Корейської війни у 1950-х роках завдяки нормам Женевських конвенцій Міжнародний комітет Червоного Хреста отримав доступ до військовополонених і контролював умови їх утримання. У сучасній війні в Україні гуманітарні організації на основі МГП наполягають на створенні «зелених коридорів» для евакуації мирного населення, обміну полоненими та повернення тіл загиблих. У кожному випадку міжнародне гуманітарне право стає інструментом, який дозволяє зберегти життя та гідність у ситуаціях, коли здається, що вони повністю зруйновані.

Головна функція МГП **полягає у гуманізації війни**. Це не означає, що право може повністю зупинити збройні конфлікти чи усунути їхні причини. Але воно здатне вплинути на поведінку воюючих сторін, змусивши їх рахуватися з життям і правами інших. У цьому полягає його відмінність від інших галузей міжнародного права: МГП не забороняє війни як такої, а регулює її ведення, намагаючись зменшити страждання та запобігти безглуздій жорстокості. Таким чином, воно є моральним та правовим бар'єром на шляху повної дегуманізації війни. Міжнародне гуманітарне право – це не лише сухі норми договорів, а й живий інструмент, який щодня застосовується у реальних конфліктах. Коли ми чуємо про евакуацію мирного населення, про надання доступу до поранених, про обмін військовополоненими – усе це безпосередньо пов'язано з дією МГП. Саме завдяки цьому праву у найтемніші періоди людської історії зберігаються проблиски гуманності, а війна не перетворюється на тотальне винищення. У цьому і полягає його справжня цінність – бути запобіжником від безмежного насильства та гарантом того, що навіть під час війни існують межі, які не можна переступати.

Загальні висновки. Міжнародне гуманітарне право є тією галуззю міжнародного права, яка застосовується виключно у випадках збройних конфліктів і має чітко визначені часові та територіальні межі. Його норми починають діяти з моменту першого акту воєнного насильства і продовжують застосовуватися навіть після завершення бойових дій, доки не буде вирішено всі гуманітарні питання, зокрема звільнення полонених та захист цивільного населення. Таким чином, МГП створює правовий простір, у якому навіть під час війни зберігаються мінімальні стандарти гуманності.

Ключовим є розрізнення міжнародних і локальних збройних конфліктів. У першому випадку сторони – це держави, і на них поширюється весь комплекс

Женевських конвенцій 1949 року та Додаткового протоколу I 1977 року. У другому випадку конфлікти відбуваються всередині держави між урядовими силами та організованими збройними групами, що регулюються більш обмеженим набором норм – Спільною статтею 3 до Женевських конвенцій і Додатковим протоколом II. Незважаючи на різницю у правовому регулюванні, обидва види конфліктів спрямовані на одну мету – захист жертв війни.

Особливе місце у сфері застосування МГП займає *воєнна окупація*. Вона виникає тоді, коли одна держава встановлює ефективний контроль над частиною чи всією територією іншої держави, незалежно від наявності збройного опору. Населення окупованих територій отримує захист Четвертої Женевської конвенції, що гарантує заборону колективних покарань, депортацій і примусу до служби в армії окупанта. Це положення має виняткове значення, адже дає змогу людям залишатися під міжнародним захистом навіть у найскладніших умовах.

Сучасна практика підтверджує, що кваліфікація конфлікту базується не на політичних деклараціях, а на фактичних обставинах. Саме такий підхід унеможливорює маніпуляції держав, які прагнуть уникнути міжнародних зобов'язань, заперечуючи наявність війни. Приклади Югославії у 1990-х роках або сучасної війни в Україні демонструють, що міжнародні суди та організації визнають конфлікти незалежно від офіційної термінології, забезпечуючи захист жертв на основі фактів.

Отже, головне призначення міжнародного гуманітарного права полягає у гуманізації війни. Воно не здатне зупинити конфлікти чи ліквідувати їхні причини, але може встановити межі насильства, які не можна перетинати. МГП стає інструментом збереження людської гідності навіть у найтрагічніших умовах. Зверніть увагу, що дія цих норм – це не абстрактна теорія, а реальна практика, яка щоденно рятує життя людей у сучасних збройних конфліктах.